

Василь ФУТАЛА

[Рец. на]: Ільницький В. І. Карпатський край ОУН в українському визвольному русі (1945–1954): монографія / В. І. Ільницький / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. – Дрогобич: Посвіт, 2016. – 696 с., іл.

В українській історіографії є немало праць про ОУН та УПА. До цієї тематики вже зверталися П. Мірчук, Л. Шанковський, Ю. Киричук, А. Кентій, І. Ільюшин, І. Патриляк, В. Сергійчук, М. Романюк та ін. Проте В. Ільницький на підставі різних джерел ґрунтовно висвітлив функціонування Карпатського краю ОУН як важливої складової українського національно-визвольного руху середини ХХ ст.

Структурно праця побудована за проблемно-хронологічним принципом і складається зі вступу, шести розділів, поділених на 34 підрозділи, висновків, списку використаних джерел і літератури, іменного покажчика та переліку ілюстрацій. У вступі сформульовано предмет і об'єкт наукового пошуку, обґрунтовано хронологічні й територіальні межі. У першому розділі автор детально проаналізував історіографію проблеми. Вказано на джерельну базу дослідження: численні пам'ятки минулого, що містяться у фондах Галузевого державного архіву Служби безпеки України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного історичного архіву України у м. Львові, Державних архівів Львівської, Івано-Франківської та Закарпатської областей, опубліковані документи, мемуари. Автор монографії сумлінно вивчав архівні матеріали з колекції документів ГДА СБУ. У другому розділі – “Теоретико-методологічні засади дослідження” з'ясовано методологію та категоріально-понятійний апарат.

У третьому розділі “Діяльність ОУН у Карпатському краї” автор зосередив свою увагу на таких складових функціонування націоналістичної організації, як структура, чисельність, організаційно-кадрова робота і зв'язки, видавничо-пропагандивна та бойова діяльність, господарське забезпечення, санітарна і суспільна опіка, етнонаціональна політика, зміна тактики наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. В окремому підрозділі висвітлено діяльність Служби безпеки ОУН. Зокрема, В. Ільницький з'ясував, що з-поміж інших країв ОУН Карпатський край був одним із найчисельніших і найбільших, функціонував найдовше. У 1945 р. він охоплював територію площею 38,4 тис. кв. км, у 1948 р. – 29,8, у 1950 р. – 28,8. Чисельність населення на території Карпатського краю 1950 р. становила 2,2 млн

осіб. Сусідній Львівський край ОУН тоді ж охоплював територію з населенням 1,45 млн осіб. Станом на травень 1945 р. Карпатський край ОУН мав 6 округ, 15 надрайонів, 60 районів; на літо 1949 р. – 5 округ, 17 надрайонів, 57 районів; на початку 1951 р. – 5 округ, 15 надрайонів, 51 район; початок 1953 р. – 1 округа, 3 надрайони, 2 райони; початок 1954 р. – 1 надрайон, 1 район. У 1945–1954 рр. керівні посади провідників, референтів і працівників крайового, окружних, надрайонних, районних проводів займали понад 2 100 осіб. Ліквідація українського визвольного руху відбувалася поступово. У 1951–1952 рр. загинули майже всі керівні члени крайового проводу, а також Буковинської, Коломийської та Станіславівської округ. Крайовий провідник М. Твердохліб (“Грім”) очолював визвольний рух до 17 травня 1954 р. У травні 1954 р. не залишилося жодного члена крайових, окружних, надрайонних проводів ОУН. Саме травень 1954 р. В. Ільницький вважає часом припинення організованої збройної боротьби у Карпатському краї (с. 82–83).

Складним є питання чисельності ОУН і УПА в Карпатському краї, бо, як з’ясувалося, статистика радянських репресивно-каральних органів не є точною, а відомості про керівні органи ОУН є неповними. Тому автор запропонував власну методику підрахунків. Упровадивши алгоритм обчислення коефіцієнта (дані радянських органів стосуються цілих областей за офіційним адміністративним поділом) для областей, які входили до Карпатського краю, історик з’ясував, що в цьому регіоні брали активну участь у боротьбі з радянським режимом понад 104 тис. осіб або близько 5% населення (с. 92).

Вивчаючи особливості “психологічної війни”, історик довів, що структура референтури пропаганди Карпатського краю ОУН відзначалася розгалуженістю та чіткою ієрархією, її працівники самостійно творили, а також редагували друковану продукцію, яка з’являлася в окружних і надрайонних проводах. Основні форми пропагандистської роботи: друкована (газети, журнали, листівки, брошури, заклики і т.д.); масова усна пропаганда (агітація); поширення чуток, або т. зв. “шептана” пропаганда (цією формою займалися переважно жінки, старші люди і навіть діти на ринках, вокзалах та в інших людних місцях). Надзвичайно важливими у визвольній боротьбі були друковані засоби пропаганди. Соціальними об’єктами оунівської пропаганди були молодь, батьки, учителі, інтелігенція, селяни, червоноармійці, працівники органів МВС, військові, що працювали у радянських спецслужбах або співпрацювали з ними, а також представники національних меншин. Окремим напрямом пропагандивної роботи стали антивиборчі кампанії до вищих і місцевих органів влади. Для виконання цих завдань суттєву роль відіграла діяльність у Карпатському краї у 1945–1950-х рр. 30-ти підпільних друкарень (с. 129, 594).

В. Ільницький з’ясував, що, крім відділів УПА, збройні дії у Карпатському краї провадили самооборонні кушові відділи (СКВ), боївки Служби безпеки (СБ) і жандармерії, охоронні відділи, адміністративні боївки. Часто вони об’єднувалися для проведення спільних акцій. Для порівняння, у Львівському краї ОУН діяли СКВ, адміністративні боївки (функціонували до 1945 р.), охоронні відділи, боївки СБ, а також теренові сотні (діяли на базі СКВ або паралельно з ними). З’ясовано, що на Коломийщині вдалося створити запасні сотні УПА (т. зв. резерв, який складався переважно зі старших віком людей), які в боях практично участі не брали (с. 183). У 1945–1946 рр. СКВ розпущено, а їхню роль виконували адміністративні боївки чи

боївки Служби безпеки, що створювалися при районних, надрайонних, окружних проводах; їхня діяльність частково дублювала функції СКВ. Відмінність полягала у тому, що кожна референтура могла мати власну боївку. СКВ здійснювали бойові акції проти органів радянської адміністрації, збройні напади на військові частини, винищувальні батальйони, радянські установи, працівників, перешкоджали органам НКВС виселяти сім'ї активних членів ОУН і УПА, зривали мобілізацію тощо. За підрахунками автора, упродовж 1944–1955 рр. у Карпатському краї відбулося 4 126 акцій підпілля або 29% (с. 188).

Дослідник висвітлює етнонаціональну політику ОУН, польсько-український конфлікт. Автор довів, що на терені Карпатського краю ОУН відділи Армії Крайової діяли не так активно, як у Львівській чи Тернопільській областях, де функціонували польські бойові групи (с. 244–250).

Четвертий розділ – “Воєнна округа 4 “Говерля” Української повстанської армії” – складається з семи підрозділів: 1) формування; 2) відносини між УПА та ОУН; 3) військово-польова жандармерія; 4) підбір і навчання кадрів; 5) політвиховання; 6) озброєння і матеріально-технічне забезпечення; 7) збройні дії.

В. Ільницький з'ясував, що, відповідно до адміністративно-територіального поділу УПА-Захід, ВО “Говерля” співвідносилося з територією Карпатського краю ОУН. Командир округи одночасно обіймав пост військового референта у Крайовому проводі ОУН. Дослідник дійшов висновку, що ВО “Говерля” була найчисельнішою структурою УПА-Захід, а її відділи діяли найдовше. Так, у листопаді 1944 р. тут вели боротьбу 4 500–5 500 стрільців і старшин. Крім них, Дрогобицька ВО “Маківка” нараховувала 1 160 бійців, а курінь УПА на Буковині – 400–500. Відповідно на час їхнього приєднання до ВО “Говерля” загальна чисельність УПА на території новоствореного Карпатського краю складала 6 000–7 000 вояків, а восени 1945 р. – 2 300–3 000. Найбільших втрат відділам ВО “Говерля” було завдано під час “великої блокади”, у той час чисельність скоротилася майже наполовину: влітку 1946 р. – 1 300–2 000 стрільців, а у січні 1948 р. – 320–400. До літа 1949 р. діяли відділи ім. Богуна (командир М. Харук-“Вихор”) у ТВ 21 “Гуцульщина” та “Басейн” (командир В. Гудзик-“Оріх”) у ТВ 24 “Маківка”, по 20 стрільців кожен (с. 282–283).

Ретельне вивчення документів підпілля дало змогу реконструювати взаємовідносини між УПА та ОУН. Повстанські формування, які дислокувалися на відповідних теренах, поряд із підпорядкуванням військовому командуванню, підлягали і місцевому прововоді ОУН. Тобто, командири мали подвійне звітування – штабу ВО “Говерля” та окружному провідникові ОУН. Сотні на території воєнної округи були підлеглі крайовому (обласному) прововоді й військовому референтові крайового (обласного) проводу, який очолював штаб УПА воєнної округи. Сотні УПА, які оперували на території окружних організацій, підпорядковувалися окружним проводам і військовим референтам. Однак командир відділу самостійно керував бойовою одиницею, вирішував питання реорганізації, кадрових ротацій, підвищення стрільців у військових ступенях, заохочення і покарання, проте акції мав узгоджувати з провідником ОУН відповідного терену, який відповідав за політичну ситуацію (с. 288).

Аналіз бойової діяльності ВО “Говерля” зумовив висновок В. Ільницького про те, що період кінця 1944 – першої половини 1945 р. характеризувався найбільшою кількістю і масштабністю бойових дій. Саме у цей час відділи УПА зазнали

найсерйозніших втрат, що й спонукало керівництво ОУН і УПА перейти до нової тактики. У 1944 р. відділи УПА діяли переважно куренями. Проте суворі умови нового режиму, а також наближення зими змусили командування УПА наприкінці 1944 – на початку 1945 р. змінити тактику і діяти меншими структурними ланками, хоча до цього (1944–1945) на всіх теренах найефективнішими бойовими одиницями були сотні, які під час різних акцій могли об'єднуватися в курені. Перехід до дій малими групами був зумовлений і практичним досвідом воєнних зіткнень із репресивно-каральними органами. У другій половині 1945 – першій половині 1946 р. акції проводили переважно окремими чотами. Від 1946 р. збройні акції організовували по чергово із пропагандивними, замість відкритих форм збройної боротьби повстанці вдавалися до засідок, саботажів, атентатів тощо (с. 326).

До п'ятого розділу – “Повсякденне життя та побут” – входить сім підрозділів: 1) соціальний портрет українського повстанця; 2) морально-психологічний і фізичний стан; 3) конфліктні ситуації; 4) духовенство і духовна опіка; 5) побут; 6) конспірація; 7) родина повстанця.

Окреслено соціально-психологічний портрет провідників і референтів крайового та окружних проводів ОУН. На жаль, немає повних відомостей про учасників надрайонних і районних проводів.

Важливу роль, на думку дослідника, відіграло облаштування правильного, а головне конспіративного місця постою і будівництва криївки. Проблеми зі звичайними побутовими умовами та продовольчими запасами часто ставали причиною непорозумінь. Не всі підпільники однаково витримували сувору конспірацію та внутрішній розпорядок, тому часто виникали конфлікти. Важкі умови боротьби серйозно підривали фізичне й психологічне здоров'я повстанців. Напружена нервово-фізична робота, а також нерегулярне харчування призводили до того, що майже кожний член ОУН, УПА мав серцеві та інші захворювання, які нерідко давали серйозні ускладнення. Репресивно-каральна система масовим терором створювала складний морально-психологічний клімат у всьому західноукраїнському суспільстві. Тому керівники підпілля намагалися приділяти серйозну увагу піднесенню морально-психологічного духу кадрів. У середовищі підпільників виникали конфліктні ситуації, спричинені як міжособистісними стосунками, так і компрометуючою діяльністю радянських спецслужб. Надзвичайно важливою для членів ОУН і вояків УПА була духовна та матеріальна опіка греко-католицького духовенства.

Автор переконаний, що саме віра у жорстоких умовах боротьби допомагала долати усі труднощі та продовжувати опір радянському режиму (с. 596–597).

У шостому розділі – “Репресивна політика компартійної влади” – виокремлено вісім підрозділів: 1) організація та структура репресивно-каральних органів; 2) винищувальні батальйони; 3) чекістсько-військові операції; 4) агентурна праця; 5) легендовані агентурно-бойові групи; 6) спецзасоби та компрометація; 7) інформаційно-ідеологічні засоби боротьби; публічні форми покарання; 8) репресивно-депортаційні заходи.

Вже сама структура останнього розділу монографії засвідчує, що В. Ільницький ґрунтовно дослідив питання про форми і методи боротьби комуністичного режиму проти українського підпілля. Для досягнення своїх цілей силові структури застосовували будь-які засоби, а визначальним аргументом стала репресивна політика.

Проти повстанців окупаційна влада застосувала різні засоби: 1) чекістсько-військові операції (оперативно-військові операції); 2) авіація (щоправда, переважно для розвідки, лише на початкових етапах – для ведення активних бойових дій); 3) створення розгалуженої агентурної мережі: резидент, агент (агент-бойовик, агент-внутрішник, агент-зовнішник, агент-двійник, агент-зв'язківець, агент-маршрутник, агент-пропагандист, агент-рейдовик), інформатор, “довірена особа”; 4) засідки, блокади; 5) спецзасоби; 6) компрометації; 7) діяльність агентурно-бойових груп; 8) перепис і паспортизація населення; 9) виселення сімей учасників та осіб, які підтримували визвольний рух (депортації); 10) застосування сімейної та майнової відповідальності; 11) публічні показові страти і судові процеси; 12) колективізація; 13) ідейно-пропагандивна війна. З метою знищення українського визвольного руху в західноукраїнських областях мешканцям забороняли вільно переходити без письмового дозволу начальника гарнізону з села до села в межах району, будь-яке пересування вночі. Одним із засобів у боротьбі з визвольним рухом дослідник слушно вважає паспортизацію та реєстрацію населення. Для виявлення лояльно налаштованих до українських націоналістів використовували пункти контролю кореспонденції. Репресивно-каральні органи застосовували різноманітні витончені форми боротьби: радіосигналізаційні пристрої, снодійні та отруйні препарати, службово-розшукових собак, “приманки”, компрометаційні прийоми. Особливо відзначено роботу спецгруп, яка полягала у тому, щоб не тільки боротися з підпіллям, але й дискредитувати визвольний рух шляхом злочинів проти мирного населення, проводити комбінації із захопленими учасниками підпілля, які на слідстві відмовлялися називати свої прізвища, свідчити про діяльність, організаційні зв'язки і конспіративні квартири, мертві пункти, склади зброї, друкарську техніку. Однак, незважаючи на використання брутальних методів боротьби репресивно-каральних органів проти визвольного руху, на думку В. Ільницького підпілля у Карпатському краї ОУН користувалося широкою підтримкою населення, що забезпечувало йому успіх у протистоянні з радянським тоталітаризмом (с. 597).

Вартий уваги й висновок автора: “Визвольна боротьба українського народу в 1940–1950-х рр. мала чіткий оборонно-визвольний характер. Водночас вона сповільнила радянізацію західноукраїнського регіону, внаслідок чого компартійна адміністрація змогла завершити суцільну колективізацію на початку 1950-х рр. Безкомпромісна боротьба українських націоналістів проти окупантів на теренах Карпатського краю стала продовженням визвольних змагань 1917–1920 рр., а відтак і підґрунтям дисидентського руху – продовжувача державницьких змагань українців” (с. 598).

Дослідження В. Ільницького має важливе пізнавальне і практичне значення. На наш погляд, найвагомішими є такі результати наукового пошуку: 1) введено до наукового обігу та оприлюднено величезний пласт архівних матеріалів (автор опрацював понад 700 справ, із них близько 80% – колекції документів ГДА СБУ); 2) розкрито організаційну структуру Карпатського краю ОУН та ВО УПА “Говерля”, її зміни; 3) майже повністю “розконспіровано” український визвольний рух у регіоні; 4) з'ясовано чисельність керівного складу Карпатського краю ОУН, кількість повстанців ВО УПА “Говерля”, а також людські втрати; 5) висвітлено функціонування структурних ланок ОУН, штабів і бойових відділів УПА та різні аспекти діяльності підпілля в Карпатському краї ОУН; 6) охарактеризовано морально-психологічний

клімат та матеріально-побутові умови у середовищі повстанців; 7) висвітлено особливості протистояння підпільників і радянського режиму.

Відзначаючи високий рівень наукової праці, варто висловити деякі зауваження. Автор мав би приділити більше уваги ролі Греко-католицької церкви у військово-політичній, виховній і пропагандистській діяльності ОУН та УПА, взаєминам українських повстанців із єврейським населенням регіону. У монографії доцільно було б використати мемуари, інтерв'ю й опитування безпосередніх учасників боротьби та історико-краснзавчу літературу.

Дослідження В. Ільницького є вагомим внеском у сучасну українську історичну науку і, безумовно, сприятиме збагаченню знань про український національно-визвольний рух у 30–50-х рр. ХХ ст., буде корисним для ґрунтового вивчення новітньої історії України.